

Een klankimpressie van het Utrechts Kathedraalorgel

Bron: Het Orgel, november 1996

In het septembernummer van het ORGEL beschreef Jos Laus de geschiedenis en de onlangs voltooide restauratie van het Maarschalkerweerd-orgel in de kathedraal van St. Catharina te Utrecht. Joris Verdin bezocht het instrument en geeft op deze pagina's zijn bevindingen weer.

Toen Charles Burney zijn muzikale reizen door Europa maakte, zal hij - wellicht vaker nog dan ik - het probleem gehad hebben een en ander op papier te moeten zetten na een korte en vluchtige indruk. Niet dat ik dit als een anticiperend excuus wil gebruiken, alleen maar dat ik de relativiteit van dergelijke verslagen meer dan ooit besef.

De omstandigheden waarin ik dit orgel mocht leren kennen waren zonder meer uitzonderlijk: de beide organisten, Wouter van Belle en Paul Houdijk, waren persoonlijk aanwezig om mij het instrument voor te spelen. Alleen al de manier waarop ieder van beiden met de voorstelling begon, gaf mij een goed beeld van de veelzijdigheid van dit Maarschalkerweerd-orgel. Nog een tweede zaak werd mij meteen duidelijk: er bestaan wel degelijk orgels waar je ongestraft alles, of bijna alles op kunt spelen. Of dit ook zo is in verband met het beluisteren, daar ben ik nog niet uit. Voor alle duidelijkheid nog even dit: ik heb bewust geen enkel boekje of artikel over dit orgel doorgenomen voor ik deze klankimpressie neerschreef. Wat sommigen als een verregaande vorm van luiheid zullen beschouwen, is voor mij een waarborg voor onbevooroordeeld luisteren. Ik neem mij tegelijk voor om eventuele enormiteiten respectievelijk gemeenplaatsen achteraf niet te wijzigen. Ik kan alleen plechtig beloven de bijbehorende literatuur a posteriori ernstig door te nemen, en zodoende mijzelf aan een gewetensproef te onderwerpen, waarbij ik in stilte hoop dat de lezer deze onvoorzichtige aanpak als een vorm van jeugdig enthousiasme zal vergoelijken.

De zitting begint boven, waarbij de speeltafel alvast een stevige indruk maakt. Geen snijwerk, geen bos van knopjes en treden, alleen de nodige toetsen en een mooi registerwippers. ('Dominos zeggen wij, Brusselaars). Als ik een dergelijke speeltafel al maar zie, wet ik het zeker: hier zit je goed, in alle betekenissen. Wat me wel opvalt: nergens een naam te bespeuren. Is dit bescheidenheid?

Paul Houdijk begint met de grondspelen: wat een mooi breed tapijt wordt hier gelegd. Toch klinkt het stuk (de Prélude van Lemmens) anders dan anders: vooral in de hoogte is dit merkbaar. Wat ik bedoel is het volgende: de klanksterkte neemt toe naarmate de klank van de altligging naar de sopraan evolueert, en wel ongeveer gelijk voor het gehele palet van kleuren. Dit verwacht je niet direct in de Franse esthetiek waar je hoe dan ook van uitgaat bij het zien van de registernamen. Dit is geen negatieve beoordeling: het is een vaststelling. De grondspelen zijn naar mijn gevoel erg gelijkmatig geïntoneerd, met als voornaamste gevolg dat de klank naar de hoogte toe niet bijzonder 'opentrekt', of 'fluitiger' wordt, als u begrijpt wat ik bedoel. De klank is en blijft mooi maar de kleur blijft relatief gelijk, de verhouding tussen Prestant en Fluit verandert niet ten voordele van de Fluit, zoals wel vaak gebeurt in de Franse esthetiek.

Het effect van de zwelkast is meer dan in orde, ook bij koppeling van de klavieren. Met andere woorden: het evenwicht tussen Hoofdwerk en Nevenwerk is juist. In verband met dit evenwicht loop ik even vooruit op de chronologie van de gebeurtenissen. Wat bij de beluistering niet direct opvalt, is het feit dat je dit orgel als een tweeklaviersinstrument moet bekijken en gebruiken, ondanks de uiterlijke verschijningsvorm van de speeltafel. De gegrondheid van deze vaststelling wordt mij door Paul Houdijk bevestigd, niet alleen omwille van de geschiedenis maar ook omwille van het gebruik van de registers. Een treffend voorbeeld hiervan is de Dulciaan. Deze Dulciaan klinkt het best, zelfs oblikaat, met de Holpijp als grondstem. Wat dus veronderstelt dat II en III gekoppeld zijn. En zo moet het meestal met de registers van II en III. Beide klavieren zijn in werkelijkheid te beschouwen als één werk, waarbij de bijzondere mogelijkheid bestaat in bepaalde, niet klassieke gevallen, enkele registers apart te gebruiken. Ook de verhouding grondspelen-tongwerken bevestigt dit. Daarenboven is er slechts een zwelkast, waardoor een expressief spel op 'III' inhoudt dat je 'II' niet meer als begeleidingsklavier kunt gebruiken: de solo verliest zijn zelfstandigheid. Dit heb ik als zeer hinderlijk ervaren, tot het moment waarop ik beslist heb ofwel de begeleiding per se op het Hoofdwerk te spelen, ofwel af te zien van 'expressio' II de solo. Concreet komt

het hierop neer dat de koppeling II-III het best ingeschakeld kan blijven, wat op zich niet zo'n probleem is natuurlijk. De moeilijkheid komt echter wanneer je registreert met koppelingen van Hoofdwerk en Pedaal: je moet namelijk steeds beide klavieren doorkoppelen. Maar dat is slechts even wennen.

In verband met de koppelingen verbaast het me zeer dat er geen voettreden aanwezig zijn. In de literatuur voor dit instrument wordt er wel degelijk gerekend met de beschikbaarheid van een voet voor het bedienen van koppelingen. Het zelfde geldt, in de Franse esthetiek, voor de 'jeux de combinaison'. Het gevoel dat mij besluip bij de eerste bespeling is er dan ook een van hulpeloosheid! Maar toegegeven, dit komt in de eerste plaats door mijn vooringenomenheid en mijn verwachting om bij een bepaalde dispositie ook een bepaalde functionaliteit of ergonomie aan te treffen. Bij het kathedraalorgel ben je dus voortdurend op registranten aangewezen. Bijkomende factor is nog dat de koppelingen uiterst rechts op de speeltafel aangebracht zijn, wat impliceert dat je de linkerhand nauwelijks of niet voor het bedienen van koppelingen kunt gebruiken. (Maar dit is nog geen reden om niet trots te zijn op deze anonieme speeltafel).

Klankimpressie

Paul Houdijk speelt een solo van Chavet, oorspronkelijk bedoeld voor 'Clarinette', op de Dulciaan, wat overigens volledig met de kleur van dit register overeenkomt. Hierbij typeert dit register zich door een mooie klankevolutie over de tenor-alt-sopraanliggingen heen. Met andere woorden: de verschillende registers van de Clarinet komen hier fraai tot uiting: een echte Clarinet (ondanks de naam). De Hobo van zijn kant vertoont minder klankverschuiving over de ligging heen, naar mijn gevoel dus geen 'Basson-Hautbois', gewoon het orgelregister Hobo. Beide tongwerken komen dan weer hierin overeen dat ze het best klinken met toevoeging van een grondstem, de Holpijp in dit geval.

De Trompet van het Nevenwerk, een recente toevoeging verneem ik, is uitzonderlijk mooi: discreet en krachtig, kleurrijk maar niet eclatant. Hij is daarenboven zo gemaakt dat een combinatie met Hobo niet nodig is om een ronde en volle klank te realiseren - hoewel dit gerust kan natuurlijk. Daarbij zit er een prachtig kleur in de tenorligging, waar hij ergens aan een Engelse hoorn doet denken. Bij dergelijke registers past het epitheton 'expressief' beter dan wat dan ook. Om verder te gaan met de tongwerken: de Trompet van het Hoofdwerk is krachtig en helder, met een opvallende glans in het vierde octaaf. In deze ligging geeft hij de indruk zelfs over een ingebouwde Clairon te beschikken! Waarbij me meteen duidelijk wordt waarom er geen Clairon in de dispositie aanwezig is: overbodig.

Verder krijg ik het orgel beneden te horen, onder de handen van Wouter van Belle, met onder meer muziek van Bach, Duruflé en Franck. Met het plenum heb ik het moeilijk. In mijn oren is dit nasaal, zonder echte glans. Waaraan het ligt kan ik niet echt vinden: ik heb de indruk veel en lage vulstemmen op de voorgrond te horen met een beetje een toeterend effect als gevolg. Ook het toevoegen van de Hoofdwerk-Trompet lost de zaak voor mij niet op. In dit geval hoor ik Trompet en plenum gescheiden, als twee op elkaar geplaatste kleuren. Dat neemt natuurlijk niet weg dat ik helemaal overtuigd ben van de objectieve kwaliteit van dit plenum: de gustibus et coloribus.

Het Tutti is niet overrompend: dat kan voor bepaalde literatuur wel eens een probleem gaan vormen. Nu neem ik aan dat dit in het concept van 1903 geen punt geweest is. We kunnen inderdaad vaststellen bij verschillende instrumenten (niet alleen orgels!) uit deze periode dat de kleur op de kracht primeert. Hier valt mij een eerste vergelijkingspunt met het harmonium te binnen: het toevoegen van registers, respectievelijk koppelingen, geeft een bijzonder interessante en expressieve expansie maar verandert niet echt veel aan de dynamiek. Ook boven op de galerij wordt je niet echt onder de voet gelopen. Het grote verschil met beneden is wel dat de klanken minder vermengen, je hoort met name de tongwerken lekker grollen waardoor een groter perspectief in de klank ontstaat. Boven komt er een dimensie bij, evenwel zonder het volume echt te beïnvloeden.

Waar ik helemaal weg van ben is de combinatie van de strijkers met de contrabas. Hier hoor je een Ersatzharmonium om van te dromen. Ook de niet originele suboctaafkoppeling werkt prachtig in dit geheel. Ik heb zelfs de indruk dat de zwelkast op precies dezelfde manier inwerkt op de klank als een Knieschweller bij een Duits (of Hollands) zuigwindharmonium. Misschien is het helemaal geen toeval dat het bouwjaar van dit orgel samenvalt met de periode waarin het Duitse harmonium bezig is de dispositie van een 'Normalharmonium' vast te leggen

In het Veni Creator van Duruflé hoor je een mooi en doorzichtig geluid. Toch is er een verschil met het klassieke klankbeeld. Ik kan het moeilijk onder woorden brengen, en denk nog terug aan de Lemmens van daarnet. Het heeft alleszins te maken met de manier waarop de klank evolueert binnen een bepaalde ligging. Hier loopt de discant nogal op, waardoor je steeds een bepaald crescendo krijgt als tonen hoger klimmen. Dit geeft een zekere helderheid en expressiviteit. Langs de andere kant verwacht je in de middenligging wat meer openheid, wat meer glans in de boventonen misschien. Maar ook in dit geval zal de akoestiek van de ruimte een grote rol spelen. De ruimte maakt de klank wellicht een beetje mat, dat merk je uiteraard minder bij krachtige hoge tonen dan bij de middenligging. Een andere bedenking is dat het samenvoegen van registers een bijna rekenkundige som van klanken oplevert. Deze idee zal mij blijven volgen bij verdere beluistering!

Enkele details

De Fluit Octav 4 is heel bijzonder, vooral met de Holpijp. Uniek!

De Gamba geeft een dunne lijn, maar met de Holpijp - alweer - krijgt hij een ongewone diepte. De Gamba wijkt dus wel af van de bovenvermelde tendens van dit orgel om rekenkundige combinaties af te leveren.

De Quintadeen is uitzonderlijk doorzichtig, zowel in solo als ensemble.

Een onverwacht effect wordt door Wouter van Belle geserveerd: Gamba, Holpijp, en Woudfluit. Je moet maar durven! Vooral met de kast dicht heeft dit erg veel poezie, als we dit woord eens ijdel mogen gebruiken.

De Oktaaf 2 van het Hoofdwerk zou ik ook niet willen missen, hoewel hij meer als een Flageolet klinkt.

De Cornet doet het heel goed in de gewone ligging. In het hoogste octaaf lijkt hij wat kortademig te zijn, een kwestie dus van hem in een ensemble zuinig aan te wenden.

De Bourdon 16 van het Hoofdwerk is een parel in de zee van grondstemmen.

In verband met het verschil tussen boven en beneden speelt natuurlijk de grote oppervlakte van de orgelgalerij, met de ver vooruitgeschoven balustrade, een rol. Hierdoor krijg je wat de Fransen een 'piege a sons' noemen, een valkuil voor het geluid: de klank wordt door enkele obstakels vastgehouden in een beperkte ruimte. Het geluid leeft dus op deze beperkte plaats, en wat daarbuiten wordt waargenomen is steeds afgezwakt door de hindernis.

Een ander verschijnsel heeft hier misschien ook mee te maken. Het verschil in kleur tussen bepaalde registers is beneden in de kerk minimaal. Het voorbeeld waarop ik mij die namiddag gefixeerd heb, is het contrast tussen de Dulciaan en de Hobo. In de middenligging, meer bepaald de tenorligging, is het voor mij onmogelijk tot uiterst moeilijk om deze registers uit elkaar te houden, wat boven bij de speeltafel niet eens een vraag oproept. Controle bij de aanwezige organist stelde mij gerust dat ik niet de enige ben met het probleem. Alles is vermoedelijk het gevolg van verschillende samenwerkende invloeden: het type orgel, de eigenschappen van de ruimte, de opstelling van de balustrade, en wellicht het beperkte onderscheidingsvermogen van mijn zintuigen.

Een gelijkwaardig verschijnsel doet zich voor bij de Trompet (van II). In de solo van het eerste koraal van Franck geeft hij een mooie, expressieve maar nogal 'dunne' lijn. Toevoeging van de Hobo verandert hier eigenlijk niets aan. Daarenboven blijft het moeilijk (en niet alleen voor mij) om uit te maken of de Hobo er nu bijgetrokken is of niet. Terwijl ik dit schrijf vraag ik mij af of er verband bestaat met de opstelling van Trompet en Hobo. Het gebeurt wel eens dat bij een niet-klassieke opstelling het ene register het andere 'opeet', maar dat zal ik dan later in het boekje lezen. Bij de kleur van deze Trompet (plus Hobo) moet ik terugdenken aan het stuk van Duruflé. Het verschijnsel is een beetje gelijkwaardig. Misschien kan ik mijn indruk nog wat verduidelijken door te vergelijken met een piano. De combinatie van twee of drie snaren geeft een totaal verschillend effect, vooral in de tenor en alt-ligging. (De piano van Maarschalkerweerd heeft maar twee snaren!)

Het grasduinen door registraties heeft wel de tijd voor bespeling duchtig ingekort. Het orgel speelt goed, maar dat had ik al direct gezien. De pneumatische tractuur gedraagt zich naar behoren. De aanspraak is goed, de afspraak komt naar mijn gevoel een beetje laat, maar niet te laat. Ik bedoel dat je de toets erg hoog moet laten terugkomen voor de toon zwijgt en dat heeft meer bepaald bij toonherhalingen zijn gevolgen. Maar ik neem aan dat dit snel went. Het pedaal speelt zwaar, je moet de toets echt ingedrukt houden of de bas is weg. Maar ook

dit is wel te overwinnen (of af te regelen?). In zijn geheel genomen kan ik mij niet van de indruk ontdoen dat Maarschalkerweerd deze techniek nog niet helemaal onder controle had, of er geen bijzonder belang aan hechtte, of dat er nog een en ander kan bijgesteld worden. Op dit gebied speelt natuurlijk de oorspronkelijke functie van een kerkorgel, het is wellicht niet bedoeld om virtuoze concerten op te spelen. Dat de tractuur bovendien geluidloos werkt apprecieer ik ten zeerste. Alleszins geeft de hele aanleg van speeltafel en tractuur een gezonde indruk. Overigens is het lovenswaardig dat er stilaan aandacht en respect komt voor de pneumatische tractuur. Daarenboven is het respect van de restaurateurs navolging waardig: niet alleen het werk van Maarschalkerweerd is bewaard, maar ook de latere speeltafel en uitbreiding. Ook in orgelzaken doet fundamentalisme meer kwaad dan goed.

Globaal genomen vind ik het orgel op zijn mooist bij soloregistraties op het Nevenwerk (II+III), en begeleiding op het Hoofdwerk, naast strijkersensembles.

Daarbij komen dan een hele reeks speciale en onverwachte combinaties, die de organisten een wellicht eindeloos genoeg willen blijven bezorgen. Hierdoor is dit orgel tevens goed bruikbaar voor 20ste-eeuwse muziek, en last but not least voor improvisatie. En de Holpijp blijft het belangrijkste register van dit mooie Maarschalkerweerd-orgel.